

УДК 94-005.22

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемам теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів (на досвіді організації польових етнографічних практик на факультеті історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка в 2006 - 2010 рр.).

Ключові слова: усна історія, мікроісторія, політична історія, постмодернізм, соціально-виховна практика, зона “відчуження”, екстрим.

Статья посвящена проблемам теоретико-методического обеспечения этнографической практики студентов исторических факультетов (из опыта организации полевых этнографических практик на факультете истории и права Кировоградского государственного педагогического университета им. В.Винниченка в 2006 – 2010 гг.)

Ключевые слова: устная история, микроистория, политическая история, постмодернизм, социально-воспитательная практика, зона “отчуждения”, экстрим.

The article deals with the problems of theoretico-methodological support for the ethnographic practice of the students of historical departments (based on the experience of conducting field ethnographic practice at the historical department of Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko in 2006 - 2010).

Key words: verbal history, mikroistoriya, political history, postmodernizm, socialeducate practice, area of alienation, ekstrim.

Починаючи з 2006 року, факультетом історії та права КДПУ ім. В.Винниченка було організовано п'ять польових експедицій, у ході яких збиралися джерела усної історії ХХ сторіччя на Кіровоградщині як у рамках реалізації науково-дослідних проектів під егідою Українського інституту національної пам'яті, так і більш вузьких регіональних проектів,

удосконалювався методичний інструментарій, набувався досвід польової роботи.

Результати студентських експедицій спонукають до роздумів про потенціал дослідницьких можливостей методу усної історії. На цю тему нами вже було опубліковано статті про особливості теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів [1] та про роль практики в процесі формування національної ідентичності в студентській молоді [2]. З того часу інтерес до усної історії лише посилюється, а разом з цим зросло й усвідомлення проблем дослідницького характеру, з якими доводиться стикатися при підготовці та проведенні польових досліджень.

На разі сучасна історична наука в Україні перебуває в мейнстрімі світової, наслідком чого є пошук альтернативних локальних культурно-орієнтованих історичних форм, які доповнювали б або уточнювали глобальні національно-державні схеми. Яскравими представниками модерної української історичної науки, які розробляють і втілюють у своїх працях новітні методики (усної історії, мікроісторії, локальної історії тощо), є Наталя Яковенко, Ярослава Верменич, Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Юрій Мицик. На нашу думку, формування їхніх історичних світоглядів відбулося під потужним впливом постмодернізму. За визначенням В.Павліва, "...це епоха. Це архітвір. Це незафіксована мить. Це твоя власна рефлексія на цю мить. Рефлексія над основними складовими і базовими поняттями" [3; с.81]. Постмодерн привніс в українську історіографію недовіру до глобальних історико-теоретичних побудов, фрагментацію історичного знання, рефлексію історика, пошук нових інтерпретацій історичних джерел. Так, Я. Грицак, рефлексуючи у своїх есеях на теми історичного шляху та призначення України, влучно використовує методи інтерв'ю, соціопитування. Часопис "Україна модерна" (редактор-засновник Я. Грицак, редактор А.Портнов) регулярно публікує на своїх шпальтах усноісторичні джерела, які через призму мікроісторії відкривають нам цілі культурні світи.

Н.Яковенко (до речі, наша землячка) також активно застосовує мікроісторичний підхід, акцентуючи на тому, що мікроісторія переміщує історика від зовнішнього подієвого світу в прихований світ думок, намірів, світосприймань. Мікроісторія дає змогу наблизитися до одного з "проклятих питань" історичної науки – подолання бар'єру "мовчання джерел" [5, с.213-215].

В одному з інтерв'ю газеті "День" дослідник, розмірковуючи над тим, у якому напрямку рухається українська історична наука, зауважила, що ми відстали в плані методології історії: "У нашому знанні про минуле виявляється дірка на дірці, маса невивчених речей з того, що досі називали "дрібницями", хоча це і є реальним життям реальних людей якогось там N-ного століття. Ми знаємо подієву, політичну історію, але майже не уявляємо, чим керувались її творці". Н.Яковенко закликає нове покоління істориків заповнити лакуни, змусити джерела "заговорити про те, про що вони досі мовчали". Проте зауважує, що для цього "бракує сил, рук, фахової підготовки" [6].

Цю проблему частково намагається подолати Я.Верменич, яка на шпальтах “Українського історичного журналу” надає стислий виклад особливостей застосування новітніх історичних методів. Вона дає фахове визначення мікроісторії як “впливового напрямку сучасної історіографії, зосередженого на прискіпливому інтересі до неординарного у людських долях і відносинах на побутовому рівні. Застосовуваний у його рамках особистісно-психологічного підхід дає змогу фокусувати свою увагу на особливостях духовного розвитку особи і поведінці людей в екстремальних ситуаціях ...виводячи персональну історію на рівень широких соціальних узагальнень” [7; с.156]. Будучи знавцем і прихильницею методики мікроісторичного аналізу, Я. Верменич констатує, що в українській історіографії домінує поки що подієва, насамперед політична історія [7; с.161].

На переконливу думку Н.Яковенко, час ставить перед українською історією нові виклики. Передусім це інтерес до людини: “Хоч би що ми реконструювали, чи конструювали в цій історії, хоч би як ми пояснювали ті, чи інші зміни, – повинні відштовхнутись від цілком предметних, конкретних речей. Важко дослідити емпірично, але можемо знайти джерела і спробувати це відтворити на прикладі окремої людини, того, що вона робила, думала, що її штовхало до дій... Відбувається повна зміна методик, типів джерел, способів бачення, пояснень” [8; с.9].

Ми не повинні стояти осторонь цих змін. Інструментарій усної історії уможливорює суттєво розширити діапазон дослідницьких можливостей у рамках мікроісторії. Тематика досліджень може охоплювати такі напрями, як історія повсякденності, міська історія, зокрема, історія провінції, біографістика, локальна історія спільнот, об’єднаних спільною долею, історія українського екстріму.

Усні свідчення апріорі суб’єктивні. В цьому полягає їхня головна перевага над офіційними, дає змогу історика збагнути особливості осмислення людьми своєї історії, повсякденного життя в умовах екстріму. Джерела, що виходять з-під пера чиновника, пишуться з позицій державної ідеології, а людина в них – лише об’єкт прикладення владних повноважень. Методика усної історії вимагає максимально повної фіксації усього життєвого шляху тої чи іншої людини, а не лише окремого періоду її життєдіяльності, навіть якщо він становить найбільший інтерес з погляду дослідника. Це спонукає не лише вписувати оповідь у ширший контекст, але й установити, наскільки весь життєвий досвід опитуваної особи впливає на характер її спогадів про той чи інший період.

У дослідницькому “полі” роль інтерв’юєра (в нашому випадку це студенти) визначальна. Молоді дослідники почасти самостійно приймають рішення про проведення інтерв’ю. Отримана ними інформація значною мірою залежить від їхнього вміння зорієнтуватись у програмі-запитальнику, ефективно його застосувати. Психолого-комунікативний характер досліджень у галузі усної історії ставить студентів перед необхідністю брати до уваги етичний аспект проведення опитування, спонукає їх розвивати в собі емпатію

до респондентів. Студенти мають безпрецедентну можливість стати учасниками захопливого процесу творення чи, ймовірно, віднайдення нового усного джерела. Виховна функція усної історії стосується не тільки студентів, які в ході практики виступають у ролі першовідкривачів, усвідомлюючи суспільну цінність дослідження, а й респондентів, котрі в процесі діалогу з молоддю мають можливість озирнутися назад, переосмислити життєвий шлях.

Основоположник методу усної історії Пол Томпсон високо оцінював виховний потенціал усно-історичних досліджень, які є сплавом “дослідження й викладання, у результаті чого підвищується якість і того й іншого”[9, с.71 – 84.].

В ході інтерв'ю відбувається діалог між двома поколіннями. Представникам старших поколінь дивно й приємно водночас спостерігати інтерес молодого покоління до їхнього життєвого досвіду. Повага до їхніх біографій сприяє утвердженню почуття власної гідності, підвищенню самооцінки, вони впевнюються в добрих перспективах для України, запорукою якого є така молодь. Таким чином відбувається обмін інформацією між поколіннями - минуле слугує утвердженню майбутнього.

Обмеженість, або й повна відсутність усноісторичних джерел у радянську добу, мали б спонукати істориків надолужити втрачене і почати формувати важливу джерелознавчу основу для сучасних і майбутніх досліджень. Адже зібрані на теренах Кіровоградщини упродовж 2006 - 2009 років усні джерела про Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії тоталітарної влади, Другу світову війну, зокрема про період нацистської окупації України та обставини мобілізації українського населення на визволених територіях, голод 1946 - 1947 рр., спорудження великих радянських новобудов, техногенні аварії тощо містять унікальну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел. Сучасний історик, етнолог, краєзнавець, музейний працівник може з їхньою допомогою реконструювати радянську повсякденну історію, ментальність, етнічну картину світу, духовний світ, орієнтації та мотивації людини ХХ ст.

Кіровоградщина як мультикультурний регіон має свої історичні та ментальні особливості. Усна історія Кіровоградщини ХХ ст. цікава з погляду виявлення культурної спадковості й крайової ідентичності. Актуальність історичної проблематики ХХ ст. на території краю спонукає до пошуку й застосування новітніх методів для вивчення соціальних аспектів людської діяльності, серед яких першість належить методу усної історії.

Наближається 25-а річниця найбільшої техногенної та гуманітарної катастрофи ХХ сторіччя – аварії на Чорнобильській АЕС. “Завдяки” їй в українській етнології з'явився новий напрям досліджень – екстремальне українознавство. Воно полягає у вивченні зони “відчуження” – території площею 4000 кв. км. у самому серці слов'янського світу, ареалу етнічної культури полішуків. Мешканці понад 20 відселених сіл Полісся (Поліського, Народницького, Овруцького, Рівненського, Коростенського районів) знайшли собі нові домівки в багатьох регіонах України. З'явилися переселенці з Чорнобильської зони й на Кіровоградщині. Пропонуємо шановному читачеві

інтерв'ю з Галиною Мельник, яке відкриває в наших наукових записках рубрику усної історії. Це інтерв'ю проводилося в рамках науково-дослідного проекту “Усна історія Світловодщини ХХ сторіччя”. Тема Чорнобильської катастрофи розглядається на “мікрорівні” – на прикладі життя сім'ї Мельників, переселенців із села Вашківці Народинського району Житомирської обл.

Критерієм вибору респондента був факт проживання її протягом 1986 - 1990 р. у Чорнобильській зоні й безпосередня участь у подіях, пов'язаних із аварією на ЧАЕС, її ліквідацією та переселенням постраждалих із зони відчуження. У с. Григорівка інтерв'юерами були Світлана Томашевська та Віталій Бондар – студенти факультету історії та права. Вони провели одне інтерв'ю.

Програма інтерв'ювання охоплювала такі теми і сюжети:

Ім'я, дата й місце народження оповідача.

Родина оповідача: Чоловік, діти; соціально-економічний статус родини в зазначений період.

Загальний опис життя до аварії в с. Вашківці Народинського р-ну Житомирської обл.

26 квітня 1986 р.: Чорнобильська аварія та перші спроби ліквідації її наслідків; заходи радянської адміністрації із запобігання радіоактивному зараженню; евакуація дітей; настрої членів сім'ї.

Квітень 1986 р. – серпень 1990 р.: загальний настрій людей та суспільна атмосфера в Чорнобильській зоні; зміни в щоденному житті родини; рішення родини про виїзд з рідного села; проводи односельців.

Серпень 1990 р. – до моменту інтерв'ю: приїзд на Світловодщину; перші враження; ставлення місцевих жителів до переселенців; критерії вибору нового місця проживання; зміни в житті родини; адаптація до нової домівки в с. Григорівка Світловодського району Кіровоградської обл..

Щодо кожного зі згаданих у переліку тем і сюжетів, то перед інтерв'юером ставилося завдання дізнатися в опитуваній особі якомога більше деталей, зокрема імена та конкретні події і факти – чим більше й різноманітніше, тим краще. Окрім простого згадування фактів, оповідач неминуче “забарвлює” їх своїми оцінками, ґрунтованими на його особистій системі вартостей. Це суб'єктивізує усне джерело, надзвичайно збагачуючи його цінність, оскільки надає нам змогу відчувати “дух” часу, “побачити” екстремальні події очима їх сучасника.

Інтерв'ю з Галиною Володимирівною тривало понад дві години. Студенти-інтерв'юери були не зовсім готові до теми Чорнобиля. Запитання формулювалися спонтанно, у вільній формі. Матеріал записали, бо не могли не зацікавитися новою темою. Історії життя переселенців із зони відчуження, а також історії життя ліквідаторів аварії на ЧАЕС поки що не стали об'єктом наукових досліджень і чекають на своїх дослідників. На часі розробка такої програми-запитальника, яка охопила б основні аспекти усної історії свідків Чорнобильської трагедії, що цікавлять історика, етнолога, психолога. Тема

Чорнобиля не повинна обмежуватися фіксацією фізичних і моральних страждань людей. Ми часто драматизуємо історію, ігноруючи культуру повсякдення в умовах екстриму.

З цього погляду інтерв'ю з Галиною Володимирівною Мельник є особливо багатим і цікавим. Відповідно до вимог жанру, розшифрований текст її спогадів подається без будь-якої мовної редакції.

“Усна історія Світловодщини ХХ сторіччя”

Оповідач: **Галина Мельник**, 1936 р.н.

Інтерв'юер: Світлана Томашевська, магістрант кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Дата інтерв'ю: 5 липня 2009 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Григорівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

Присутні особи: донька, студент факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка Віталій Бондар.

Мова інтерв'ю: українська.

Розшифрування інтерв'ю: Світлана Проскурова.

Редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова.

Запитання: Прошу Вас назвати своє прізвище, ім'я і по батькові.

Відповідь: Мельник Галина Володимирівна.

Запитання: А коли й де Ви народилися?

Відповідь: Уродженка с. Малі Мінки Базарського району Житомирської обл., 1936 року народження, а проживала усе життя у с. Вашківці Народинського району Житомирської обл.

Запитання: У Вас велике село?

Відповідь: Село наше невеличке, коло 400 жителів. 72 двори.

Запитання: Ким Ви працювали?

Відповідь: Працювала я там на різних роботах. Спочатку у торгівлі. Зарплата була низенька. Вийшла заміж. Почали родитися дітки. Треба було строїтися. І я перейшла до колгоспу.

Запитання: Ким Ви працювали в колгоспі?

Відповідь: У колгоспі робила дояркою, завфермою, а більше 20 років проробила бригадиром комплексної бригади. Без отпуску. Один раз пішла у декретну відпустку за п'ятою дитиною.

Запитання: А скільки у вас дітей?

Відповідь: Маю п'ятеро дітей. Всі з вищою освітою. Онукі теж з вищою освітою. Вже тут кінчали школу з золотими медалями.

Запитання: А коли Ви переїхали сюди?

Відповідь: Переїхали ми в 1990 році. Чотири роки жили у тому страшному аду. У нас бувала Шевченко, секретар ЦК [1]. Був... уже позабувала.

Запитання: Ну нічого. Ви краще розкажіть нам про аварію в Чорнобилі.

Відповідь: Все життя я була депутатом сільської ради. А хазяїн мій робив шофером. А потім захворів і робив конюхом... 26 квітня рано, у 3 часа ночі ішов поратися, і там на Чорнобиль баче – така заграва, горить щось[2]. Та до сторожа: “Микола Іванович, ти бачиш яка заграва?” А той йому: “А ти що не чув вибуху? Щось у Чорнобилі зробилося”. Од нас це 45 км напругу. Ну приходить додому. Я звоню до голови сільради Дудка Василя Івановича

– Що таке зробилося в Чорнобилі?

– Та дзвонив до секретаря райкому. Каже, нічого страшного. Там якийсь пожежар”.

– Ну пожежар, значить пожежар.

Сутки проходять. Ноччю чую – гудуть автобуси – і в сторону Чорнобиля. А ми недалеко від дороги жили. Вибігла я на дорогу – порожні автобуси їдуть у сторону Чорнобиля, один водій і все. Кажу до чоловіка, вставай. Щось таке зробилося. Чи війна, чи щось таке. Знову дзвоню до Дудка. Каже : “Щось там зробилося нестерпне у Чорнобилі. Нам кажуть не сіяють паніки, ну щось там є”.

Запитання: А Вам нічого не пояснювали?

Відповідь: Абсолютно нічого. На другий день після обіду визивають нас всіх керівників середньої ланки і кажуть: “Готуйте квартири, щоб розмістити не менше 7 чоловік, забезпечити постіллю тощо днів на 4 - 5. На днях будуть евакуйовувати із Чорнобиля”.

Я одразу пробігла по селі. А у нас люди добрі, це ж Полісся. Та, каже, я не 7, а й 27 возьму. Але привезли тільки дітей начальника пожежної охорони. Розмістили їх у порядних людей.

Запитання: А дорослі що, всі лишилися?

Відповідь: А дорослі самі виїздили. Даже було так, що конячкою дід з бабою їдуть до Києва дня через 3. Через тиждень приказ – всіх дітей забирають. У нас 8-річна школа. Куди? Нічого не кажуть. Приїхав автобус, попереду міліція, санітарна машина, лікарі. Коло школи зібрались. Грузять дітей. Галас, крик, плач. А ви теж збирайтесь. Будьте у чомоданному настроєнні. Будемо вивозити. А куди, самі не знаємо. Дітей забирають. Моя найменша дочечка Надя тоді ходила у 4-й клас – не можемо одірвати. Садимо в автобус, а вони назад ті діти. Забрали. Так як я депутат – до голови колгоспу. Каже, наші діти у Івано-Франківській області. Дали адресу, можете переписуватися. Мобілок тоді не було. Пише моя доця, щоб приїжджали. Мене не відпустили, а хазяїн туди поїхав. А там у дітей воші позаводилися, ужас. Їх і мили там. А вони занудьгували. Кормили дітей дуже добре. У малої коса до пояса була. Батько не дав одрізати. Перевозить він її до брата у Світловодськ. Під розписку. І там вони були до 1 жовтня. Аж до початку навчання.

Запитання: А після канікулів дітей що, знову повернули додому?

Відповідь: До школи приїхали додому. А тоді був такий порядок: до школи їдуть в одній одежі і обуві, там перезуваються і переодягаються. Мокра тряпка, витирають ноги.

А нам твердять: усе хорошо, живіть, їжте все. Правда, лабораторія приїжджала кожен тиждень у наше село. Найбільше радіації було в меду, грибах, ягодах – чорниці (у нас же ліси кругом) і самогонці (її в лісі гнали).

Солдат нагнали – землі важко. Їде пожежна машина з солдатами і знадвору, з криш змивають хати. А там, де змивають радіація така, що не хватає покажчика. Радіація така сильна. Мили, мили, а потім приїхала комісія, ну, як у нас все робиться. Нічого не помагає, давай перекривать хати. Нові криші зривають, перекривають шифером. Це ж такі убитки у держави!.

Запитання: А звідки брали питну воду?

Відповідь: Потім за воду. Давай проводить воду. А у нас вода дуже близько, бо місцевість болотиста. Так спочатку зробили дорогу, а потім давай вести воду. У нас піщана земля, зробили капітальну дорогу з твердим покриттям, а тоді давай колупать асфальт, воду проводить. До нас головний начальник по Чорнобиллю Готовчиць приїжджав. Дуже толковий начальник. Хто так робить – спочатку дорогу, потім воду. Потім на центральній садибі почали стріють із блоків доміки – цілу вулицю. “А вас переселять не будемо”. Зробили будинок побуту, силосні ями.

Запитання: А коли вирішили вас переселити?

Відповідь: Через чотири роки. Приїхали німці і кажуть, люди добрі тут жити неможна. А наші будують хати, солдати дуже помагали – убирати жнива, картоплю... Хати зносили старі. А німці приїхали, наші колишні враги, і кажуть – жити нізя...

Запитання: А як ви приймали рішення, куди переїздити?

Відповідь: Приїхали з ЦК. Секретар райкому – право вибирати місце проживання в Україні за нами. Куди хочете, тільки в Україні. Житло надається безкоштовно.

Запитання: Як Ви переїздили на нове місце проживання?

Відповідь: Перед цим приїхала комісія забирать корови. Бабочки не дають. Моя свекруха перша – взяла в руки топор і каже: “Хто перший зайде у хлів, одрубаю голову”. Давай я їх уговарювать... Позабирали. Сказали, що на м’ясо. Позабирали свині догодовані, кролі, кури – все... А потім і нам пора їхати. Я приїхала до брата в Світловодськ. Зайшли до першого секретаря райкому. Діти зі мною, зяті. Вибираємо із списку колгоспів району. Каже, можете в місті селитися. Ми все життя в селі прожили. В місті не зможемо. Вирішили шукати хату в селі. “Ну оце по цьому напряму їдьте”.

Поїхали ми. А так до нас грубо відносяться. Тут і так тяжко на душі. А тоді такий період був, що понаїздило звідусюди у колгоспи різного наброду, непутьових людей. Перекотиполе... А ми ж з горя їдемо шукать нового життя. Їдем далі. Змучені обоє. Приїхали у Глинськ. А там якийсь начальник: “Мне таких работников не надо”. Спочатку спитайте, чого ми їдемо, яка причина. А мій хазяїн каже, не останемось тут, бо як з такими людьми жить, якщо з самого початку не ладиться. Зупинилися перекусити у сусідньому селі Григорівці. Коли це бобіком під’їжджає голова колгоспу. Позналились.

Куліш Пантелеймон Петрович. Розпитав нас. Домовилися, що за два тижні він дасть команду підготувати нам житло і машиною нас забере. Соголасились.

Запитання: Як Ви прощалися з односельцями?

Відповідь: Я до останньої хвилини працюю вдома. Ще картоплю копаємо. А мої бабочки як почули, що ми виїжджаємо, ви б побачили, яке то було прощання. А хто у нас в селі жив? Солдатські вдови... Вони ще на околиці ставали, цілували мені руки: “Куди ж ти їдеш, наша спасительниця”... Я в колгоспі проробила дуже довго. Ніколи не спорила з людьми, не визивала міліції, розбиралась сама. Старалась всім угодить. У нас городи є і болотисті, і донизу, і вгорі. Ніхто ніколи не спорив за землю. Городи садили кіньми. В бригаді були корови, коні, свині...

Запитання: А держава допомогла Вам з облаштуванням на новому місці?

Відповідь: Приїхали ми в Григорівку і зразу поселились у двоповерховому садику (приміщенні дитсадка). А самі шукаємо хату. Вибрали. А всередині безлад... Все здирали, мили, ремонтували. І в дворі все переробили і залишилися тут.

Запитання: А Вас працевлаштували на новому місці?

Відповідь: Спочатку мене поставили в городну бригаду чорнорабочою. Забирають на жнива. А голова побачив, як я працюю, і призначив мене на голову ревізійної комісії. Там я проробила до розпаду колгоспу. Гарний хазяїн був наш голова. А молодий все пропив, прогуляв.

Запитання: Ви привезли із собою якесь майно зі старої хати, чи купували все нове?

Відповідь: Корову тут купляли за гроші. З собою привезли речі машиною. Собачку заховали між подушок, курей десять заховали, а кролів, решту курей випустили.

Запитання: Яку допомогу Вам надавали?

Відповідь: Года два німці прислали ліки. Ми сильно хворіли на печінку. Зубну пасту, тощо. Потім відмовили. А платили на початку 70 крб. “гробових”, потім 130.

Запитання: Сучасна влада про Вас дбає?

Відповідь: На річниці щось згадують, а так ні. З людьми ми прижилися нормально. Одна моя дочка працює в магазині, інша завскладом у вірменина. Живемо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Проскурова С. Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. //Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2007. – 562 с. – С. 515 – 521.
2. Проскурова С. Проблеми формування національної ідентичності у вищій школі. //Наукові записки. – Випуск 11. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2008. – 292 с. – С. 220 – 225.
3. Кривенко О., Павлів В. Енциклопедія нашого українознавства. – К.: Дух і літера, 2003. – 140 с.
4. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.

5. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – 265 с.
6. Яковенко Н. Щоб рухатися вперед, треба заговорити мовою кінця ХХ століття // День. – 2000. – № 9. – П'ятниця, 21 січня.
7. Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень.// Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 156 – 8.
8. Яковенко Н. Історик є невільником джерела // Дзеркало тижня. – 2004. – № 42 (517). – Субота, 16 – жовтня.
9. Томпсон П. Голос прошлого: устная история. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; усна історія, етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.